

حمایت از امنیت شهود در فرآیند دادرسی کیفری

حسنعلی مؤذن زادگان¹

حمید رئوفیان نائینی²

(تاریخ دریافت: 1389/9/5 - تاریخ تصویب: 1389/11/1)

چکیده:

شهادت شهود در تمامی نظام های حقوقی به عنوان یکی از مهمترین ادله اثبات جرم مطرح می باشد. توجه بیش از حد به ارزش اثباتی محتوای شهادت، پژوهشگران را از یکی از مهمترین ارکان شهادت یعنی حمایت از امنیت شاهد در فرآیند دادرسی مغفول ساخته است. شاهد که بار تحمل و ادای شهادت را بر عهده دارد، به ویژه در جرائم شدید و یا سازمان یافته همواره از ناحیه بزهکاران و یا همدستان آنها در معرض تهدید، آزار و اذیت جسمی و روانی است. ترس از تهدیدات مکرر در ایجاد خطرات جسمی و روحی که به طور مستقیم شاهد را مورد هدف قرار می دهد، غالباً موجب عدم رغبت شهود به همکاری با دستگاه قضایی و در نتیجه عدم کشف جرمی است که جامعه بشری به منظور حفظ حقوق و آزادی های فردی و نظم عمومی نیاز مبرم به کشف و اثبات آنها دارد. با عنایت به مراتب مزبور حمایت از شهود در ابعاد مختلف مالی، امنیتی، روانشناختی در حد مطلوبی در، کنوانسیون های بین المللی و رویه قضایی دادگاههای کیفری بین المللی مورد توجه قرار گرفته است. امری که قانون گذار ایران تا کنون از آن غفلت ورزیده است. در قوانین فعلی ایران فقط می توان جلوه هایی ناچیز در جهت حمایت از شهود مشاهده کرد. در عین حال تهیه کنندگان لایحه آیین دادرسی کیفری در دست تصویب، سعی در ارتقاء آن داشته اند که در صورت تصویب نهایی، با لحاظ تحقق راهکارهای اجرایی گامی به جلو برداشته خواهد شد.

واژگان کلیدی: شاهد، شهادت، حمایت از شهود، جرائم سازمان یافته، برنامه های حمایتی.

1- دانشیار دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبایی. Email: moazenzadegan@atu.ac.ir

2- کارشناس ارشد حقوق جزا و جرم شناسی، دانشگاه علوم قضایی و خدمات اداری.

مقدمه:

حمایت از شاهد، مجموعه اقدامات مالی، امنیتی، آموزشی و روانشناختی است که دستگاه عدالت کیفری جهت مشارکت هرچه بیشتر شهود در فرآیند دادرسی بکار می‌بندد.

آمارها بیانگر این واقعیت است که مورد تهدید و انتقام شدن بزه دیدگان و شهود می‌تواند یکی از مهمترین عوامل برای عدم گزارش و یا خودداری از ادای شهادت در یک جرم محسوب گردد. در تحقیقی که در کشور انگلستان صورت گرفته از 412 موردی که شاهدان از شهادت در امری امتناع ورزیده‌اند، 90 مورد یعنی حدود 22 درصد به دلیل ترس از در معرض انتقام قرار گرفتن بوده است (پرویزی فرد، 1385، 42).

امروزه برنامه حمایت از شهود تقریباً در بیشتر کشورهای جهان، بخش ویژه ای را به خود اختصاص داده است و این امر ناشی از احساس نیاز به مبارزه جدی با جرائم می‌باشد. ایالات متحده امریکا به عنوان خاستگاه این برنامه، در دهه 1970 میلادی با تصویب قانون کنترل جرائم سازمان یافته به دادستان کل اختیار داد تا امنیت شهود را تامین نماید؛ این امر به عنوان گام ابتدایی در جهت حمایت از شهود به شمار می‌رود.¹

دادگاههای کیفری محدودی نیز در سطح بین الملل برای مقاصد معینی تشکیل شده‌اند که می‌توانند الگوی خوبی برای اجرایی کردن برنامه های حمایتی به شمار آیند.

فرضیه مقاله حاضر، لزوم لحاظ تدابیری ویژه برای حمایت از امنیت شهود در سیاست جنایی تقنینی و قضایی ایران است. موضوعی که تاکنون در حقوق ایران عنایتی به آن نشده است. در این مقاله ابتدا به ضرورت و ابعاد برنامه های حمایتی از شهود پرداخته می‌شود.

1- پس از ایالات متحده امریکا، استرالیا در سال 1994 م، آلمان در سال 2001 م قوانین مربوط به حمایت از شهود را به تصویب رساندند و امروزه حتی کشورهایمانند گواتمالا، جامائیکا، کنیا، لتونی و اسلواکی نیز تمهیداتی در این زمینه اندیشیده‌اند.

آنگاه جایگاه این برنامه ها در اسناد و رویه دادگاههای بین المللی مورد بررسی قرار گرفته و در نهایت سیاست جنایی تقنینی ایران در جهت حمایت از شهود مطرح می گردد.

الف - ضرورت و ابعاد حمایت از شهود:

برنامه های حمایتی از شهود، با توجه به اهمیت و شدت جرائم، به طرق مختلفی قابل اعمال می باشند. هرچه جرم شدیدتر باشد، ضرورت اجرای این برنامه ها در مقیاس بالاتر، بیشتر احساس می شود.

در این گفتار به بررسی ضرورت اجرای برنامه های حمایتی از شهود و ابعاد آن در گستره جهانی پرداخته می شود.

1- ضرورت حمایت از شاهد:

شهادت شهود از جمله ارکان اساسی در تحقیقات کیفری به شمار می روند. زیرا در بسیاری از موارد کشف حقیقت و صدور حکم عادلانه بدون معاضدت کسانی که خود در صحنه وقوع جرم حضور داشته و چگونگی ارتکاب آن را ملاحظه کرده و یا مطلبی را شنیده اند میسر نمی باشد. به همین دلیل از شهود به چشم و گوش دستگاه عدالت کیفری تعبیر شده است (آشوری، 1385، 113). از طرف دیگر در اثبات امور کیفری تهیه سند و یا دلایل دیگر تقریباً غیر ممکن است و کمتر کسی می تواند از قبل برای اثبات جرائم، دلیل جمع آوری نماید و در نتیجه اظهارات شهود و مطلعان از این لحاظ دارای اهمیت فراوان می باشند. در حقوق اسلام نیز بر ضرورت ادای شهادت تأکید گردیده است: «ولاتکتُموا الشَّهاده و من یکتُمها فأنه آثمٌ قلبه» (نقره / 283) براساس این آیه شریفه در مواردی که با شهادت یک تن تعداد شهود به حد نصاب شرعی برسد، با فرض اینکه شهود دیگری در میان نباشد، حضور شاهد واجد شرایط شرعی در محضر قاضی و ادای شهادت از ناحیه او، واجب عینی می باشد. البته وجوب مزبور در صورتی است که مطابق قاعده کلی لاضرر،

زیانی، معنوی یا مادی متوجه شاهد نباشد. از طرف دیگر جهت تکمیل تحقیقات ضروری است تا شهود به نظام عدالت کیفری اعتماد کامل داشته باشند (نوبهار، 116، 1383-115). لازم است به شاهد اطمینان خاطر داده شود که در مقابل تهدیدات و صدماتی که ممکن است به لحاظ تحمل و ادی شهادت به وی وارد گردد، حمایت و پشتیبانی خواهد شد. با وجود این حمایت‌ها میل و رغبت شهود جهت همکاری با دستگاه‌های پلیسی - قضائی تقویت می‌گردد، و نهایتاً کمک قابل توجهی به حفظ حاکمیت قانون در جامعه به عمل می‌آید.

برنامه‌های حداقلی حمایت از شهود، قابلیت اجرا برای تمام شهود در معرض خطر تهدید به امنیت جانی، عرضی و مالی را دارند. اما این ضرورت در جرم‌هایی که به صورت مشارکتی یا گروه‌های بزهکاری اتفاق می‌افتند بیشتر احساس می‌شود. در جرم‌هایی که به صورت مشارکت محقق می‌شوند، هر لحظه امکان دارد یکی از شرکاء در صدد انتقام از شاهد برآید. این امر در مورد جرائمی که به صورت معاونت هم تحقق می‌یابند، امکان پذیر است، چراکه طبیعتاً معاون که مجازات کمتری را متحمل می‌گردد با اتمام مدت حبس خود، به نیابت از مباشر در مقام انتقام هرچه سریعتر از شهود واقعه بر می‌آید.

اما برنامه‌های حمایت از شهود در سطوح بالاتر، با توجه به هزینه و امکانات مورد نیاز، به طور معمول در مورد جرائم سازمان یافته به کار برده می‌شوند. در سال‌های اخیر، فعالیت گروه‌های بزهکار افزایش یافته و بسیاری از جرائم به صورت سازمان یافته ارتکاب می‌یابند (برای نمونه گرچه تعیین مقدار دقیق پولشویی امری غیر ممکن است. با این وجود صندوق بین‌المللی پول (IMF) حجم کل پولشویی در دنیا را در سال 1996 مبلغی حدود 2 تا 5 درصد تولید ناخالص دنیا بر آورده نموده است یعنی مبلغی حدود 590 میلیارد دلار تا 5/1 تریلیون دلار امریکا. به نقل از www.seemoragh.com). با دستگیری عضوی از اعضا، گروه بزهکار همچنان به فعالیت خود ادامه داده و چه بسا اقدامات فراوانی جهت رهایی فرد دستگیر شده انجام می‌دهد. جرائم سازمان یافته، پولشویی، قاچاق (اعم از قاچاق

مواد مخدر، انسان، کالای اساسی و...)، جرائم تروریستی، نسل کشی، جنایت علیه بشریت، جرائم جنگی و اقتصادی در سطح کلان از جمله جرائمی هستند که با شروع تحقیقات اولیه، همکاران با دستگاه قضایی همواره در معرض تهدید قرار خواهند گرفت. با ادای شهادت توسط شاهد، که در نتیجه اطمینان و یقین به این امر که خطری وی را تهدید نمی نماید، حاصل می شود، گروه های بزهکار هرچه سریعتر شناسائی، تعقیب و متلاشی خواهند شد. از بین رفتن این گونه گروه ها و کاهش میزان این گونه جرائم، ثبات اقتصادی - امنیتی - روانی را برای جامعه به ارمغان خواهد آورد. به گفته برخی از حقوقدانان، مهمترین راه مبارزه با جرائم سازمان یافته حمایت از شهود و مطلعین می باشد (میرمحمد صادقی، سخنرانی علمی در جمع دادستانهای کشور، 1387).

2- ابعاد حمایت از شهود:

برنامه های حمایتی از شهود به برنامه های روانشناختی، امنیتی و برنامه هایی در جهت مخفی ماندن هویت شهود تقسیم می گردند که البته هر یک از آنها ممکن است با توجه به نیاز و سایر شرایط، در مراحل پیش از دادرسی، در حین فرآیند دادرسی و پس از دادرسی مورد استفاده قرار گیرند.

2-1- برنامه های حمایتی - روانشناختی:

از جمله اقدامات در راستای آماده کردن ذهنی شهود جهت حضور در دادگاه، پشتیبانی روانشناختی از آنها برای به حداقل رسانیدن اضطراب ناشی از حضور در مرجع قضایی می باشد. اضطراب ناشی از شرکت در یک محاکمه، به ویژه اگر در گذشته، فرد با دستگاه های پلیسی - قضایی در ارتباط نبوده باشد و جرم نیز از جمله جرائم دارای اهمیت باشد، موجب نگرانی شدید وی می باشد و بر کیفیت شهادت او اثرات نامطلوبی برجای می گذارد.

برای آماده کردن ذهنی شهود برای حضور در دادگاه، دو روش قابل تصور می‌باشد: روش اول آن که مقامات دادگستری و یا نمایندگان دادستان قبل از حضور شاهد در دادگاه، جلسات منظمی با وی برگزار کرده تا فشار روحی بر شاهد تا حدودی کاهش یابد. دیگر روش که در حقوق ما، پیش بینی نشده است، تعیین وکیل معاضدتی است (آشوری، 1379، ص 120).

استفاده از روش های بالا در خصوص شهود نوجوان و یا زنان کمک بسیار شایانی می نماید. این پشتیبانی در تمامی مراحل پیگیری یک پرونده موجب کاهش فشار روانی بر شاهد، خواهد بود.

باید در نظر داشت برای حفظ حقوق متهمان، این جلسات نباید شکل تبادل نظر، تمرین شهادت یا حتی راهنمایی شاهد قبل از محاکمه به خود بگیرد. حتی می توان با توجه به شدت و نوع جرائم، فشار و استرس روانی حاکم بر شاهد، نظر بر ورود پشتیبان روانشناس در جلسه دادگاه داشت. وی کمی عقب تر از شاهد در هنگام ادای شهادت نشسته و در صورتی که شاهد در شرایط روحی نامناسبی قرار گیرد از رئیس دادگاه، درخواست تجدید جلسه یا تنفس موقت می نماید (دفتر مقابله با مواد مخدر و جرائم سازمان یافته سازمان ملل متحد (UN)، 1388، 45).

این پشتیبانی و معاضدت از جمله اقداماتی می باشد که به دلیل هزینه مصرفی به نسبت پایین، در تمامی جرائم حتی جرائم کم اهمیت قابلیت اعمال دارد و با استفاده از آن، شاهد در کمال آرامش خاطر به ادای شهادت خواهد پرداخت.

2-2- برنامه هایی در جهت مخفی ماندن هویت شهود:

گرچه در موارد استثنائی، آوازه و شهرت بین المللی شاهد با تلاشی که رسانه ها انجام می دهند، نوعی حمایت از وی محسوب می گردد، اما اکثر محققان بین المللی، بر این

اعتقادند که بهترین راه حمایت از شهود، سری بودن تحقیق و عدم افشای هویت آنهاست (لوک والین، 1385، 42).

حضور در مراجع قضایی در زمان ادای شهادت، بهترین فرصت برای گروه بزهکار می‌باشد که با شناسائی شاهد و اطلاع از هویت وی در مقام انتقام از وی برآید. عدم افشای هویت شاهد علاوه بر آن که نیاز به امکانات گسترده نداشته، هزینه بسیار کمی را نیز بر دستگاه‌های حمایتی - حفاظتی تحمیل می‌نماید.

جهت تحقق این هدف می‌توان جلسات دادرسی را، در صورت حصول دیگر شرایط، به صورت غیر علنی برگزار نمود. با این روش هویت شاهد فقط برای متهم نمایان شده و عموم افراد جامعه و گروه بزهکار از آن بی‌اطلاع خواهند بود. حتی جهت اطلاع نیافتن متهم از هویت شاهد، می‌توان در هنگام ادای شهادت متهم را از دادگاه خارج نمود و پس از ادای شهادت و خروج شاهد از دادگاه، مجدداً متهم را وارد جلسه رسیدگی نمود. استماع اظهارات شهود قبل از محاکمه به جای ادای شهادت در زمان محاکمه از دیگر اقدامات در جهت ناشناس ماندن هویت شهود می‌باشد.

استفاده از اسامی مستعار در شهادت نامه، ادای شهادت بدون ذکر نام، ادای شهادت از پشت پرده یا حفاظ در جلسه دادگاه به نحوی که چهره شاهد قابل شناسائی توسط متهمین نباشد، ادای شهادت از طریق تلویزیون مدار بسته و ویدئو کنفرانس نیز می‌تواند اقداماتی در راستای مخفی ماندن هویت شهود به شمار آید. علاوه بر آن می‌توان با استفاده از تجهیزات الکترونیکی از فنون تغییر چهره یا تغییر صدا در مورد شهودی که از طریق ویدئو کنفرانس به ادای شهادت می‌پردازند، استفاده نمود. اما در هر صورت باید توجه داشت، اگر متهم شاهد را می‌شناسد، استفاده از وسائل مذکور ارزش زیادی نخواهد داشت. چراکه متهم قادر خواهد بود از محتوای شهادت نامه، شاهد را شناسائی کرده و آن را در اختیار گروه خود قرار دهد (دفتر مقابله با مواد مخدر و جرائم سازمان یافته سازمان ملل متحد (UN)، 1388، 57).

سؤالی که در این جا متبادر به ذهن می‌گردد این است که ممکن است اجرای برخی از این برنامه خدشه اساسی به حقوق متهمین وارد نماید؛ برای نمونه حق جرح شاهد توسط متهم که در مواد 168 - 172 قانون آیین دادرسی کیفری مورد اشاره قرار گرفته است و یا حق پرسش از شاهد توسط متهم که از جمله حقوق بنیادین متهم در مواد 199-196 قانون مزبور و در بند (5) و (3) ماده 14 میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، بند (د) (3) ماده 6 کنوانسیون اروپایی حقوق بشر و بند (ه) (1) ماده 167 اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی، می‌باشد؛ با عدم شناسایی هویت شاهد توسط متهم و عدم مواجهه آن دو با یکدیگر ساقط خواهد داشت.

در راستای حل این گونه مشکلات و در اجرا می‌توان با تکنیکهای خاص به گونه‌ای عمل نمود که خدشه قابل توجهی به حقوق مزبور وارد نشود. در مواردی که متهم برای ادای شهادت توسط شاهد، از جلسه دادگاه خارج می‌گردد، می‌توان حق پرسش از شهود را، با قرائت شهادت نامه برای متهم و طرح سوالات وی از شاهد در جلسه‌ای که متهم حضور ندارد، حفظ نمود، و یا در روش ادای شهادت از طریق ویدئو کنفرانس و یا از پشت پرده این حق به خوبی حفظ می‌گردد. در مورد حق جرح شاهد توسط متهم در حقوق ایران که با اقتباس از حقوق اسلام، مطرح شده است، در استفتائی که به همین منظور از فقیه معاصر آیت الله حسین نوری همدانی در تاریخ 1388/12/1 ه.ش به عمل آمد، امکان استناد به چنین شهادتی در صورت اسقاط حق جرح توسط متهم و با لحاظ شرایط لازم برای شاهد، وجود دارد. در پاسخ استفتاء از آیت الله علوی گرگانی در تاریخ 1388/12/2 ه.ش، که به موضوع مقاله مربوط است، گفته‌اند: «در مواردی که خطر جانی یا امثال آن شاهد را تهدید نموده باشد و فرد شاهد نیز در نظر قاضی عادل باشد، حکم بر سقوط حق جرح متهم امکان‌پذیر است». باید در نظر داشت که با توجه به قاعده «الضرورات تبیح المحظورات» و لزوم احقاق حق در جامعه مسلمین، سقوط حق جرح توسط طرفین دعوای کیفری دور از ذهن نمی‌باشد. به علاوه دادرسی می‌تواند قبل از استماع شهادت، تحقیقات

کاملی را در جهت احراز شرایط لازم در شاهد به عمل آورده و حق جرح با انجام آن تحقیقات، تا حدود قابل توجهی مورد عنایت قرار می گیرد (لازم به ذکر است در حقوق فرانسه جهت حفظ حقوق متهم، برای استماع اظهارات شاهد گمنام شرایطی در نظر گرفته شده است. برای نمونه گرچه ماده 58-706 از قانون این دادرسی کشور فرانسه مخفی ماندن هویت شاهد را در صورتی که مجازات قانونی جرم حداقل سه سال بوده و احتمال به خطر افتادن تمامیت جسمانی شاهد و خانواده وی مطرح باشد با درخواست دادستان شهرستان یا بازپرس و با اجازه قاضی آزادی ها و بازداشت جایز دانسته است، اما در ماده 62-706 به صراحت اعلام نموده است که هیچ گونه محکومیتی نمی تواند صرفاً و فقط بر اساس اظهارات شاهد گمنام صادر شود).

3-2- برنامه های حمایتی - امنیتی:

امکان دارد شهود همواره در معرض تهدیدات شفاهی، ارباب، حمله به قصد آزار بدنی، تخریب اموال شخصی و سایر خطرات جسمی و روانی به خاطر همکاری با پلیس و دستگاه قضایی قرار گیرند. به منظور تامین امنیت شهود، دستگاه های پلیسی تحت نظر مقامات قضایی یک سری اقدامات انجام می دهند.

حفاظت از نزدیک از جمله آن اقدامات می باشد. در این روش با توجه به اهمیت جرم، گشتهای منظم پلیسی پیرامون منزل شاهد برقرار می گردد. این گشت ها امکان دارد به صورت کاملاً مشخص و نمایان یا به صورت کاملاً پنهانی و با لباس مبدل صورت گیرد. نکته ای که باید به آن توجه داشت، این است که تماسهای پلیسی مشخص باید به حداقل برسد؛ چراکه این امر علاوه بر برانگیختن حس کنجکاوی دیگران باعث نمایان شدن هرچه بیشتر شاهد در میان عموم می گردد.

کنترل ورودی ها و تماسهای تلفنی به منزل شاهد، با رضایت وی، از جمله دیگر اقدامات می باشد. چراکه محموله های پستی و تماسهای تلفنی، الکترونیکی و اینترنتی از

جمله آسان‌ترین راهها جهت تهدید شهود می باشد. در این میان امکان دارد تجهیزات تماس سریع نیز در اختیار شاهد قرار داده شود تا در صورت احساس کوچکترین خطر، نیروهای پلیسی را در جریان قرار دهد.

جهت برقراری امنیت هرچه بیشتر شاهد، باید امنیت محل زندگی وی را نیز افزایش داد. نصب درب‌های ایمنی مستحکم، نرده، آژیر و یا تخصیص شماره تلفن‌های محرمانه و یا حداقل تغییر شماره تلفن فرد، نصب امکانات الکترونیکی هشدار دهنده یا استفاده از تلفن‌های همراه با شماره‌های اضطراری می‌تواند اقدام موثری در این زمینه به شمار آید.

تغییر محل سکونت شاهد به صورت دائم یا موقت و به صورت اسکان در منزل یکی از خویشتاوندان، اسکان در نزدیکی مراکز پلیس و یا اسکان در منزل جدید و در شهر دیگر به گونه‌ای که نیروهای پلیس به راحتی با فرد در تماس باشند، می‌تواند شاهد را تا حدودی از تعرضات مصون بدارد (دفتر مقابله با مواد مخدر و جرم سازمان ملل متحد، پیشین، 60).

امکان دارد در راستای حفظ امنیت شاهد، نهادی که متصدی حمایت از همکاران با دستگاه عدالت کیفری است، نظر بر تغییر شغل و در اختیار قرار دادن شغل جدید برای شاهد داشته باشد تا از این طریق گروه بزهکار نتواند به ردیابی فرد حتی از طریق کوچکترین نشانه و سرنخ‌ها بپردازد. در رویه کشورها برای عملی شدن این امر، به طور معمول شغل پایین‌تری در اختیار فرد قرار داده می‌شود و ضرر و زیان ناشی از تغییر شغل توسط نهاد زیر نظر دادستان جبران می‌گردد (همان، 91).

راه‌های دیگری نیز توسط صاحب‌نظران ارائه گردیده است که البته تاکنون اجرای آن در جامعه بین‌المللی سابقه نداشته است. از جمله این روشها، امکان تغییر هویت است. تغییر هویت به این مفهوم که فرد هویت جدیدی برای خود برمی‌گزیند و هویت سابق به هویت جدید به گونه‌ای انتقال می‌یابد که قابل پیگیری برای همگان نباشد. با برگزیدن هویت

جدید، شغل و محل سکونت وی نیز به گونه ای تغییر داده می شود تا از گزند آسیبهای احتمالی در امان باشد.

موارد مذکور از جمله راه هایی می باشند که امری بسیار معمول در جهت حمایت از شهود و ترغیب آنان برای همکاری با دستگاه قضایی در کشورهای مختلف به شمار می آیند. گرچه در بدو امر، ورود این نوع حمایت ها در حقوق ایران امری عجیب به نظر برسد، اما همان طور که در گفتار سوم اشاره خواهد شد، تهیه کنندگان لایحه آیین دادرسی کیفری نیز نیاز به حمایت از شهود را به خوبی احساس کرده و در این زمینه اقداماتی حمایتی پیش بینی نموده اند که در مباحث آتی به آنها پرداخته می شود.

ب - حمایت از شهود در اسناد و دادگاه های بین المللی:

تشکیل دادگاههای نورنبرگ و توکیو پس از پایان جنگ جهانی دوم به عنوان حرکت آغازین در مبارزه با جرائم بین المللی محسوب می شود. این حرکت با تشکیل دادگاههای یوگسلاوی سابق، رواندا و سیرالئون ادامه داشته و به تشکیل دیوان کیفری بین الملل ختم گردیده است.

جمعی و گسترده بودن جرائم ارتكابی در صلاحیت این دادگاه ها، ایجاب می کرد که بزه دیدگان به عنوان شاهد در جریان محاکمه حاضر شده و به ادای شهادت پردازند. به همین علت، در جریان این محاکمات، اتخاذ تدابیر گوناگون جهت حمایت از بزه دیده شاهد مطرح شده است. دو دادگاه اولی یعنی دادگاه های توکیو و نورنبرگ به حقوق شهود توجه زیادی نکردند و به همین علت از شمول بحث خارج می باشند. اما دیگر دادگاهها می توانند به عنوان مرجعی مورد توجه کشورها قرار گیرند.

در این میان کنوانسیون های مختلفی نیز وجود دارند که فصلی جداگانه را به مبحث حمایت از شاهد اختصاص داده اند. در ذیل به هر یک از آنها پرداخته می شود.

1- حمایت از شهود در دادگاه‌های بین‌المللی:

دادگاه‌های بین‌المللی برای یوگسلاوی سابق (Icty) در لاهه و دادگاه بین‌المللی رواندا (IctR) در آروشای تانزانیا از جمله محاکمی هستند که توسط شورای امنیت، با صلاحیت خاص و به صورت غیر دائمی، تاسیس شده‌اند.

اساسنامه دادگاه یوگسلاوی در 1993 م. مورد تصویب قرار گرفت. ماده 22 اساسنامه مذکور دادگاه را مکلف به در نظر گرفتن تدابیر حمایتی از بزه دیدگان و شهود نموده و به مصادیقی از این حمایت‌ها از قبیل دادرسی غیر علنی و یا مجموعه اقداماتی در راستای مخفی ماندن هویت شهود اشاره کرده است.

قاعده 65 آیین دادرسی و ادله (دیگر سند حاکم بر این دادگاه‌ها) نیز، دادگاه را مکلف کرده است که در صورت نظر بر آزادی متهم، امنیت شهود و قربانیان را در نظر بگیرد.

قاعده 75 آیین دادرسی مزبور، به مجموعه اقداماتی در جهت حفاظت از بزه دیدگان و شهود اشاره نموده است. در همان قاعده به مواردی مانند استفاده از صدای جایگزین، تلویزیون مدار بسته و یا تصاویر جایگزین جهت عدم شناسایی هویت شهود تصریح شده است.

و اما دیوان کیفری بین‌المللی (ICC) نیز در سال 2002 م. با صلاحیت عام و به صورت دائمی تشکیل گردید. اساسنامه این دادگاه در 17 ژوئیه 1998 م. در کنفرانس دیپلماتیک رم تصویب شد. اساسنامه مذکور نیز به مجموعه اقداماتی در جهت حمایت از شاهد اشاره نموده است. از جمله پاراگراف 6 ماده 46 و پاراگراف 3 ماده 154 اساسنامه ناظر به محرمانه بودن اطلاعات و جلوگیری از افشاء هویت افراد است، پاراگراف 2 ماده 69 مقرر می‌دارد که دیوان می‌تواند اجازه دهد ادای شهادت به نحو شفاهی یا به صورت ضبط شده در وسایل سمعی بصری و نیز با ارائه اسناد یا دست‌نوشته‌ها بدون حضور وی در دادگاه صورت پذیرد. قاعده 7 آیین دادرسی و ادله دیوان به لزوم حمایت‌های کافی، اقدامات حفاظتی و طرح‌های بلند مدت حمایتی اشاره نموده است. در رویه عملی دیوان نیز از روش‌هایی مانند پنهان نمودن هویت شهود، برگزاری جلسات به صورت غیر علنی،

جایجایی شهود و خانواده وی برای در امان ماندن از تهدیدات طرفین پرونده، استفاده گردیده است (اسدی، 1388، 40).

همان طور که ملاحظه گردید، اجرایی نمودن برنامه های حمایتی از شهود، در رسیدگی های بین المللی امری عادی برای برای ادامه تحقیقات در حمایت از شهود به شمار آمده است، و دادگاه های بین المللی از آن، استفاده فراوان نموده اند (برای نمونه می توان به تصمیمات حمایتی موجود در پرونده های مستقل آلفرد موزما، ادوارد کارمرا و الکس تامبا بریما اشاره نمود. جهت بررسی بیشتر ر.ک. به: اسدی، 1388، 43-15).

2- حمایت از شهود در کنوانسیونهای بین المللی:

امروزه در بیشتر کنوانسیونهای دو یا چند جانبه ای که جنبه کیفری داشته باشند، اصل حمایت از شهود به عنوان اصلی مسلم مورد پذیرش قرار گرفته است و به همین علت تعدادی از مواد آن اساسنامه به این اصل اختصاص داده می شود.

از جمله کنوانسیونهایی که متذکر این امر گردیده اند، می توان به کنوانسیون سازمان ملل متحد برای مقابله با جرائم سازمان یافته فراملی - لازم الاجرا از 29 سپتامبر 2003 م و کنوانسیون سازمان ملل متحد برای مقابله با قاچاق غیر قانونی مواد مخدر و روان گردان - لازم الاجرا از 11 نوامبر 1990 م. - کنوانسیون سازمان ملل متحد برای مبارزه با فساد مصوب 31 دسامبر 2003 م.، پروتکل پیشگیری، منع و مجازات قاچاق انسان، به ویژه زنان و کودکان، مکمل کنوانسیون مقابله با جرائم سازمان یافته لازم الاجرا از 25 دسامبر 2003 م - و کنوانسیون سازمان کنفرانس اسلامی جهت مبارزه با تروریسم بین المللی اشاره نمود. از میان کنوانسیون های بالا، به دو مورد که دولت جمهوری اسلامی ایران نیز به آنها ملحق گردیده است اشاره می شود.

کنوانسیون سازمان ملل متحد برای مبارزه با فساد معروف به کنوانسیون مریدا یک سند معتبر بین المللی در مبارزه با فساد اقتصادی محسوب می شود که دولت جمهوری اسلامی

ایران بنابر نظر مجمع تشخیص مصلحت نظام در تاریخ 1387/7/20 به آن ملحق گردیده است.

ماده 32 این کنوانسیون، صریحاً به حمایت از شهود، کارشناسان و قربانیان اشاره می‌نماید. بند یک ماده 32 عرضه می‌دارد: «هر کشور عضو، براساس نظام حقوق داخلی خود و در چارچوب امکانات خود اقدامات مقتضی را اتخاذ خواهد نمود تا از شهود و کارشناسانی که در خصوص جرائم احصاء شده این کنوانسیون شهادت می‌دهند، در صورت اقتضاء اقارب و سایر اشخاص نزدیک به آنها، در مقابل تلافی یا تهدید بالقوه، حمایت موثر به عمل آید».

بند 2 ماده 32 مزبور به چگونگی حمایت‌ها پرداخته و روش‌های زیر را پیشنهاد می‌کند:

- «برقراری رویه‌هایی جهت حمایت فیزیکی از چنین افرادی تا جایی که امکان پذیر باشد.
  - جابجایی شهود و در صورت اقتضاء عدم افشاء یا محدودیت افشای اطلاعات مربوط به هویت و محل سکونت آنها.
  - فراهم آوردن امکان ادای شهادت از طریق استفاده از فناوری ارتباطات مانند ویدئو و سایر وسایل مناسب.
  - انعقاد معاهداتی با سایر کشورهای عضو جهت جابجایی شهود و انتقال محل سکونت آنها».
  - ماده 37 نیز دول عضو را مکلف به تهیه امکاناتی در جهت حمایت از شهود نموده است.
- کنوانسیون دیگر، کنوانسیون سازمان کنفرانس اسلامی برای مبارزه با تروریسم بین‌المللی است که جمهوری اسلامی ایران با تصویب مجمع تشخیص مصلحت نظام در تاریخ 1387/10/7 به آن ملحق شده است. در واقع این کنوانسیون، معاهده‌ای است جهت همکاری دول اسلامی در مبارزه با تروریسم بین‌المللی.

بند 2 و 3 بخش ب ماده 3 این کنوانسیون لزوم حمایت از شهود، قضات و مخبرین این گونه جرائم را یادآور می شود. فصل سوم کنوانسیون مذکور تحت عنوان حمایت از شهود نامگذاری گردیده و اقدامات حمایتی ذیل را برشمرده است:

«- دادن تضمین توسط دولت در مورد محرمانه بودن تاریخ و مکان ورود شاهد به کشوری که نیازمند ادای شهادت می باشد؛

- دادن تضمین در مورد محل اقامت، نقل و انتقالات و اماکن حضور شاهد توسط دولتی که نیاز به استماع شهادت دارد؛

- دادن تضمین در مورد محرمانه و مخفی بودن شهادت توسط دولت مذکور؛

- دادن تضمین در مورد برقراری امنیت شاهد توسط دولت مذکور»

باید در نظر داشت مطابق با ماده 9 قانون مدنی «مقررات عهدی که بر طبق قانون اساسی بین دولت ایران و سایر دول منعقد شده باشد در حکم قانون و لازم الاجراست» لزوم پذیرفتن نهاد حمایت از شهود در حقوق فعلی ایران، به استناد ماده مزبور، حداقل در حیطه کنوانسیون های الحاقی، امری ضروری است. این موضوع مستلزم تحول در زمینه تقنین قوانین عادی در این باب می باشد.

در گفتار بعدی به بررسی عملکرد مقنن ایرانی در قبال حمایت از شهود به طور مفصل پرداخته می شود.

ج- حمایت از شهود در حقوق کیفری ایران:

در نظام حقوقی ایران، نهادی مستقل تحت عنوان حمایت از شهود وجود ندارد؛ این در حالی است که به دلیل همجواری با کشورهایی مانند افغانستان، پاکستان و برخی از کشورهای عربی و با توجه به افزایش روز افزون جرائم مربوط به قاچاق مواد مخدر، اسلحه و جرائم تروریستی، خلاء این نهاد به خوبی احساس می گردد.

به منظور ورود در مبحث حمایت از شهود در حقوق کیفری ایران، لازم است تا به عنوان مقدمه طرح بحث در این خصوص، نگاهی اجمالی به دیدگاه نظام دادرسی اسلام در زمینه ضرورت یا عدم ضرورت حمایت از شهود در معرض خطر از طریق برنامه های متنوع مورد اشاره در مباحث قبلی، شود.

در نظام دادرسی اسلامی، با وجود صراحت آیات قرآن مجید مبنی بر حرمت کتمان شهادت، (ولا تکتُموا الشهاده و من یکتُمها فانه آثمٌ قلبه) (بقره /283)، و وجوب ادای آن در صورت تحمل مشهود^۱ به، مبحثی تحت عنوان حمایت از شهود در کتب فقهی به ویژه در باب قضاء و شهادت که در مقام بحث پیرامون شهادت شهود است، مشاهده نگردید. پرسش قابل طرح این است که در صورت وجود عسر و حرج (برای نمونه خطر تهدید جسمی یا روانی) برای ادای شهادت، تکلیف چیست؟

به نظر می رسد که مستند به آیه 282 سوره بقره که می فرماید: «نباید به کاتب و شاهد زبانی وارد آید». ادای شهادت مشروط به نفی ضرر و مشقت برای شاهد باشد. (خوانساری، 1364، 144). در واقع الزام شاهد به ادای شهادت در فرضی که شاهد مدعی عسر و حرج در ادای آن باشد، جایز نیست.

وانگهی اگر حاکم اسلامی، اجرای عدالت قضایی و تأمین امنیت افراد و مبارزه مؤثر با پدیده بزهکاری را بدون الزام اشخاص به ادای شهادت غیر ممکن بداند، می تواند ادای شهادت را الزامی و حکم اولیه را مرتفع نماید (نوبهار، همان، 115).

به بیان دیگر اگر ادای شهادت به عنوان مثال در جرائم مذکور در صدر کلام برای اشخاص موجب عسر و حرج و یا ضرر و مشقت تلقی شود، از باب وجوب مقدمه امر واجب، باید همان حاکمیت که شاهد را ملزم به ادای شهادت می کند، برنامه های متنوع یاد شده را برای حمایت از جان و مال و ناموس شاهد در معرض خطر مقرر دارد و این امر مغایرتی با موازین اسلامی و تدارک و پیش بینی آن در حقوق موضوعه ندارد.

با عنایت به مراتب مزبور، بدواً برخی از مواد مرتبط با نهاد حمایت از شاهد در قوانین فعلی ایران و سپس موضوع حمایت از شهود در لایحه آئین دادرسی کیفری بررسی خواهد شد.

1- حمایت از شهود در قوانین فعلی ایران:

اولین قدم برای ترغیب شاهد برای حضور در دادگاه، حمایت مالی از وی می باشد. ماده 160 قانون آئین دادرسی کیفری جبران ضرر و زیان شغلی یا هزینه ایاب و ذهاب جهت حضور در دادگاه را در نظر گرفته است؛

در این ماده گرچه در باب خسارت های معنوی جبران قابل توجهی به چشم نمی خورد اما مقنن ایرانی جبران خسارت های مادی شاهد را پذیرفته است.

بند (د) ماده 32 قانون آئین دادرسی کیفری نیز گامی دیگر در جهت حمایت از شهود به شمار می رود. این ماده امکان بازداشت متهم را در مواردی که آزاد بودن وی سبب شود شهود از ادای شهادت امتناع ورزند پیش بینی نموده است.

ماده بعدی که البته به صورت عام به جرم انگاری پرداخته است ماده 669 قانون مجازات اسلامی است. در صورتی که شاهد از جانب طرفین پرونده و یا شخص ثالثی مورد تهدید واقع شود می توان با توجه به این ماده درخواست اعمال مجازات نمود، خواه این تهدید شفاهی باشد یا کتبی، حضوری باشد یا غیر حضوری، با فرستادن پیغام باشد یا از طریق تلفن، تلگراف، رایانامه و... اعم از این که علنی باشد و یا غیر علنی. آنچه مورد انتقاد است این است که تهدید شهود نوعی جرم علیه عدالت قضایی محسوب می شود. با این وجود مورد جرم انگاری خاص قرار نگرفته است؛ چراکه این شبهه القاء می شود که قانونگذار بین کسی که با دستگاه عدالت همکاری نزدیک دارد و یک فرد عادی هیچ تمایزی قائل نشده است. از طرف دیگر با توجه به اطلاع دادرسی موجود در محاکم، در عمل این ماده چندان مفید به نظر نمی رسد.

دریافت ضمانت احتیاطی از جمله دیگر اقداماتی است که می‌توان در جهت حمایت از شاهد به عمل آورد (پرویزی فرد، 1385، 98). ماده 14 قانون اقدامات تأمینی و تربیتی مقرر می‌دارد: «هرگاه شخصی دیگری را تهدید به ارتکاب جرمی کرده و بیم آن رود که واقعاً مرتکب آن جرم گردد... دادگاه بنا بر تقاضای شخص تهدید شده می‌تواند از او بخواهد تعهد کند مرتکب جرم نشود و وجه الضمانی متناسب برای این امر بدهد. هرگاه مشارالیه از این امر خودداری نماید دادگاه می‌تواند دستور توقیف موقت او را صادر نماید که مدت این توقیف بیش از دو ماه نخواهد بود...» شخص شاهد می‌تواند با توسل به این ماده تا مدت کوتاهی از آسیب و خطرات احتمالی تهدیدات گروه بزهکار در امان باشد. انتقادات وارد بر این ماده نیز علاوه بر بحث اطلاع دادرسی، کوتاه بودن مدت توقیف احتیاطی و استفاده به ندرت محاکم از این ماده می‌باشد.

همچنین مطابق با بند 3 ماده 188 قانون آیین دادرسی کیفری، در مواردی که علنی بودن محاکمه در تعارض با امنیت افراد باشد، دادگاه می‌تواند جلسات را به صورت غیر علنی برگزار کرده و از این طریق از انتشار نام شاهد در رسانه‌ها و شناسائی وی توسط عموم افراد جامعه، جلوگیری به عمل آورد.

ماده 196 قانون آیین دادرسی کیفری نیز تحقیق از گواهان به صورت انفرادی و تدبیر اقدامات لازم جهت عدم ارتباط گواهان با یکدیگر و یا با متهمین را پیش‌بینی نموده است. این امر موجبات عدم شناسائی شاهد توسط متهم در مرحله تحقیقات مقدماتی و محاکمه را فراهم سازد.

برخلاف قوانین، محاکم و آیین‌نامه‌ها گام‌های موثرتری را در جهت حمایت از شهود برداشته‌اند. با توجه به موقعیت جغرافیایی ایران، مخفی ماندن هویت مطلعین و مخبرین در جرائم مربوط به مواد مخدر الزامی است. خوشبختانه قانونگذار ایران، این امر را به خوبی دریافته و در تبصره 4 ماده 22 آیین‌نامه اجرایی قانون اصلاح قانون مبارزه با مواد مخدر و الحاق موادی به آن مصوب 1376/8/17 مقرر داشته است: «به منظور حفظ امنیت منابع و

مخبرین، هویت آنان صرفاً در اختیار قاضی رسیدگی کننده به پرونده قرار خواهد گرفت» با در نظر گرفتن فلسفه تقنین تبصره مذکور و با عنایت به اینکه مخبرین به منظور تهیه گزارش در باندهای قاچاق مواد مخدر وارد شده و نقش شاهد ماجرا را دارند، شهود عادی را هم می توان تحت شمول این ماده قرار داد. امروزه در محاکمی هم که به این گونه جرائم رسیدگی می نمایند، در مواردی با توجه به اهمیت موضوع، هویت مطلعین در برهه های صورت مجلس انعکاس نمی یابد.

دستورالعمل کمک و حمایت از بزه دیدگان نیز از جمله دستورالعملهایی است که در تاریخ 1388/4/31 به تصویب وزیر دادگستری رسیده و هدف آن تعیین نحوه اتخاذ تصمیم و اختصاص وجوه به بزه دیدگان و قربانیان از ردیف اعتباری بودجه وزارت مذکور به صورت یاری و امداد مالی بلاعوض یا پرداخت وام در صورت عدم تمکن بزه دیده می باشد. در بخشی از ماده 2 این دستورالعمل بزه دیده هر فرد حقیقی دانسته شده است که به لحاظ آثار ناشی از جرم دچار لطمه جدی حیثیتی یا جسمی شده و خود نیز در وقوع آن نقش نداشته است. کارگروه دستورالعمل مذکور مجاز به اقداماتی در راستای ایجاد اشتغال یا درآمد مستمر، تأمین مسکن، معالجه جسمی یا روحی فرد بزه دیده است. با توجه به توضیحات فوق شهود و مطلعین متضرر از جرم را نیز می توان تحت شمول این دستورالعمل قرار داد. لازم به ذکر است دستورالعمل فوق در سال 1389 با اصلاحاتی مختصر تمدید گردیده است.

2- حمایت از شهود در لایحه آئین دادرسی کیفری:

خوشبختانه تهیه کنندگان لایحه آئین دادرسی کیفری که، که لایحه مذکور در تاریخ نگارش این مقاله در مجلس شورای اسلامی در حال بررسی است، اهمیت موضوع حمایت از شهود را درک کرده و موادی از آن را به این امر اختصاص داده اند.

در تبصره 2 ماده 36-125 لایحه به تحقیق از شهود از طریق وسایل ارتباط از راه دور نظیر تلفن، ویدئوکنفرانس یا ارتباطات رایانه ای اشاره شده است. در ماده 39-125 تحقیق از شاکی، متهم و شهود و مطلعین غیر علنی اعلام شده است. در ماده 47-125 به صراحت اشاره شده است: «هرگاه بیم خطر جانی یا حیثیتی یا ضرر مالی نسبت به شاهد یا مطلع یا خانواده آنها وجود داشته باشد اما استماع اظهارات آنها ضروری باشد بازپرس به منظور حمایت از شاهد با ذکر علت در پرونده، تدابیر زیر را اتخاذ می نماید:

الف) عدم مواجهه حضوری بین شاهد یا مطلع با شاکی یا متهم.
ب) عدم افشای اطلاعات مربوط به هویت، مشخصات خانوادگی و محل سکونت یا فعالیت شاهد یا مطلع.

ج) فراهم ساختن امکان استماع اظهارات شاهد یا مطلع در خارج از دادسرا یا وسایل ارتباط از راه دور.»

در تبصره همین ماده آمده است که بازپرس تدابیر لازم را از قبیل آموزش برای حفاظت از سلامت جسمی و روحی یا تغییر مکان شهود اتخاذ می کند. علاوه بر آن برنامه های حمایتی باید به گونه ای اجرا شود که در تعارض با حقوق متهمین قرار نگیرد. ذکر موارد مذکور در لایحه، گامی بسیار مثبت تلقی می شود. و فلسفه پیش بینی آن احساس نیاز دستگاه قضائی به همکاری شهود در تعقیب جرائم می باشد. گرچه پسندیده تر بود، لایحه مذکور همگام با قوانین دیگر کشورها، تشکیلاتی مشخص زیر نظر دادستان را مأمور اجرای برنامه های حمایتی اتخاذ شده توسط مقام قضایی می نمود تا در اجرا هم با مشکل برخورد نشود.¹

1- برای بررسی بیشتر پیرامون نقش دادستان در خصوص حمایت از امنیت شهود، به: دفتر مقابله با مواد مخدر و جرم سازمانهای ملل متحد، ذیل عنوان بهترین راهکارها برای حمایت از شهود در پرونده های کیفری مربوط به جرایم سازمان یافته، صفحات 64-69 مراجعه شود.

نتیجه گیری:

شهود به علت همکاری با دستگاه عدالت کیفری و تهدید منافع بزهکاران، همواره در معرض خطر بوده و نیازمند حمایت فوق العاده دستگاههای مربوط می باشند. ضرورت این گونه برنامه ها در جرایم سازمان یافته، تروریستی و جرایم اقتصادی در سطح کلان به خوبی احساس می شود. در این راستا می توان از برنامه های حمایتی - مالی، روانشناختی و هویتی استفاده نمود. حمایتهای روانشناختی از شهود یکی از مهم ترین اقدامات در جهت کسب آرامش روانی برای شاهد است. حمایت ها در جهت مخفی ماندن هویت شهود، کم هزینه ترین اقدام برای دستگاه های قضایی و اجرائی می باشند. امری که رویه ای معمول در عرف حقوقی سایر کشورها و روند دادرسی دادگاههای بین المللی به شمار می آید. مقنن ایرانی مدتها از این تفکر دور بوده و مقرر ای مدون را در این زمینه به تصویب قانونگذار نرسانیده است. آن چه پرواضح است این که در حال حاضر تنها دادگاهها، بلکه جامعه حقوقی کشور با این تفکر بیگانه بوده و از طرف دیگر با توجه به سازمان یافته شدن جرایم، مقررات فعلی پاسخگوی امر نمی باشد. خوشبختانه قانون گذار در لایحه در دست تصویب، به این امر توجه نموده و تدابیر موثری را در جهت حمایت از شهود در نظر گرفته است که با اجرایی شدن این گونه برنامه ها، علاوه بر ترغیب شهود به همکاری با دستگاه قضایی، کشف و تعقیب بسیاری از جرائم نیز سهل تر می گردد.

در نهایت در ارتباط با این گونه برنامه ها بدو پیشنهاد می شود تا علیرغم عدم تصریح در قانون فعلی، دادرسان در هنگام رسیدگی به جرایم مهم و در راستای مرتفع شدن مشکلات به صورت موقت، گوشه چشمی به کنوانسیونهای بین المللی الحاقی توسط دولت جمهوری اسلامی و مواد مربوط به حمایت از بزه دیدگان داشته باشند. علاوه بر آن لازم است تا قانون گذار در لایحه جدید، با مقرر نمودن آئین نامه ای، تشکیلاتی معین زیر نظر دادستان استان ها و با لحاظ بودجه ای مشخص، جهت هر چه بهتر اجرائی شدن برنامه های حمایتی در نظر گیرد تا در عمل اجرای حمایت ها به صورت عقیم باقی نماند.

منابع و مآخذ:

- 1) اسدی، لیلا سادات، (1388)، مقاله حفظ امنیت و هویت بزه دیدگان و گواهان در دادرسیهای بین المللی، تازه های علوم جنایی، تهران، نشر میزان.
- 2) آشوری، محمد، (1376)، عدالت کیفری، تهران، انتشارات گنج دانش.
- 3) آشوری، محمد، (1385)، آئین دادرسی کیفری، جلد2، تهران، انتشارات سمت.
- 4) باقری نژاد، زینب، (1389)، حمایت از شهود در حقوق ایران و فرانسه، مجله حقوقی دادگستری.
- 5) پرویزی فرد، آیت اله، (1385)، پایان نامه حمایت از شهود در قوانین کیفری و اسناد بین المللی، دانشگاه تهران.
- 6) توجهی، عبدالعلی، (1388)، اندیشه حمایت از بزه دیدگان و جایگاه آن در گستره جهانی و سیاست جنایی تقنینی ایران، علوم جنایی، تهران، سمت.
- 7) دفتر مقابله با مواد مخدر و جرایم سازمان یافته ملل متحد، (1388)، بهترین راهکارها برای حمایت از شهود در پرونده های کیفری مربوط به جرایم سازمان یافته، تهران، انتشارات روزنامه رسمی.
- 8) رئوفیان نائینی، حمید، (1389)، پایان نامه شاهد در حقوق کیفری ایران، دانشکده علوم قضایی.

- (9) رحمدل، منصور، (1388)، مقاله دادرسی عادلانه و مقررات دادرسی کیفری ایران، تازه های علوم جنایی، تهران، نشر میزان.
- (10) سام گرکاو، (1388)، مقاله بزه دیدگان در دادگاه کیفری بین المللی، مترجم: حیدر فرهمندفر، مجله تعالی حقوق، شماره 3.
- (11) شیری، عباس، (1386)، رفتار کرامت مدار با بزه دیدگان، فصلنامه مطالعات پیشگیری از جرم.
- (12) کیتی شیایزری، کریانگ ساک، (1383)، حقوق بین المللی کیفری، مترجم: بهنام یوسفیان و محمد اسماعیلی، تهران، سمت.
- (13) لوک والین، (1385)، مقاله قربانیان و شهود در حقوق بین الملل از حق حمایت تا حق بیان مترجم: دکتر توکل حبیب زاده و مجتبی جعفری، مجله حقوقی، نشریه مرکز امور حقوقی بین المللی ریاست جمهوری، شماره 34.
- (14) میرمحمدصادقی، حسین، (1386)، حقوق جزای بین الملل، تهران، نشر میزان.
- (15) میرمحمدصادقی، حسین، (1387)، دادگاه کیفری بین المللی، تهران، نشر دادگستری.
- (16) نجفی ابرند آبادی، علی حسین، (1382)، جزوه جرم شناسی دوره کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق.
- (17) نوبهار، رحیم، (پائیز و زمستان 1383)، مقاله بررسی فقهی الزام به ادای شهادت در دعاوی کیفری، مجله تحقیقات حقوقی، دانشگاه شهید بهشتی، شماره 40.

- 18) اساسنامه دادگاه بین‌المللی یوگوسلاوی سابق مصوب 25 می 1993 میلادی و رواندا مصوب 8 نوامبر 1994 میلادی.
- 19) اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی مصوب 17 ژوئیه 1998 میلادی.
- 20) آیین‌نامه اجرایی قانون اصلاح قانون مبارزه با مواد مخدر و الحاق موادی به آن مصوب 1377.
- 21) کنوانسیون سازمان کنفرانس اسلامی جهت مبارزه با تروریسم بین‌المللی الحاق توسط دولت ایران در سال 1387.
- 22) کنوانسیون سازمان ملل متحد برای مبارزه با فساد (مریدا) الحاق توسط دولت ایران در سال 1387.